

**FIBULÁK ÉS ÖLTÖZETEK AZ 5. SZÁZAD MÁSODIK
FELÉBEN NÉHÁNY KÁRPÁT-MEDENCEI FIBULATÍPUS
ALAPJÁN
(LÉVA-PERSE, BAKODPUSZTA, LETKÉS TÍPUS)**

Jelige: Életfa

2015

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	2
Fibulatípusok.....	2
Léva-Perse típus.....	2
Kontinuus bronzöntőműhelyek feltételezése Pannoniában	12
Bakodpuszta típus.....	13
Letkés típus.....	17
Ezüst öntvények.....	23
Összegzés.....	25
Irodalomjegyzék.....	26
Rövidítések jegyzéke.....	35
Függelék.....	37
Katalógus.....	37
Léva-Perse típusú fibulák.....	37
Bakodpuszta típusú fibulák	44
Letkés típusú fibulák.....	48
Táblák jegyzéke.....	52
Táblák.....	54
Ábra.....	60
Térképek jegyzéke.....	61
Térképek.....	62
Viselatrekonstrukciós rajzok	65
Mikroszkopikus képek:.....	73
Elektron-mikroszondás képek.....	75

Bevezetés

Dolgozatom témája három tetszőlegesen kiválasztott, a Kárpát-medencében is fellelhető 5. századi fibulatípus, melyek a következők: a Léva-Perse, a Bakodpuszta és a Letkés típus. Választásom azért ezekre a fibulákra esett, mert közel egy időben és egy térben voltak használatban. Gyűjtésem alapját a Kárpát-medencei leletanyag képezi, de az egyéb európai példányokat sem hagyom figyelmen kívül. Elsőként a tárgyak felgyűjtésével és bemutatásával foglalkozom, majd ezt követően térek rá az alaposabb elemzésre. A rendelkezésemre álló dokumentációk gyakran hiányosak és nehezen értelmezhetők, azonban úgy vélem, hogy fontos a három fibulatípus felgyűjtése és katalógusba rendezése. Célom, a fibulatípusok elterjedésének vázolása, a fibulaviselet rekonstruálása, a tárgyak kronológiai helyzetének tisztázása és végül kísérletet teszek az etnikum meghatározására is. A ruhakapcsoló-tűk párhuzamaira is kitérek, de a jelenlegi dolgozatnak nem feladata azok részletesebb elemzése. Végül, de nem utolsó sorban pedig felvetem a pannoniai bronzöntőműhelyek kontinuitásának lehetőségét, tudniillik a Léva-Perse típusú fibula nagyarányú Kárpát-medencei előfordulása alapján egy pannoniai műhely létét sejthetjük. Továbbá feltételezhető, hogy az ezüstöntvények is itt, helyben készültek.

Meg kell említenem, hogy a dolgozatommal egy időben jelent meg Igor Gavritukhin tanulmánya, melynek témája, az általa Léva-Tokari-nak nevezett fibulatípus.¹ Természetesen felhasználtam a publikációt, mivel a legfrissebb eredményeket, gondolatokat közölte, ám vizsgálatom jelentősen különbözik tőle, mert munkámban a nagyobb hangsúlyt a viselet rekonstruálására fektettem.

A későbbiekben, további kutatások után szeretném folytatni a fibulák vizsgálatát. Szándékomban áll a kronológiai meghatározások finomítása, újabb párhuzamok felvetése és azok alaposabb elemzése, illetve az ezüst öntvények archeometriai vizsgálata.

Fibulatípusok

Léva-Perse típus / Levice-Prša típus²

Öntött bronzfibula ékvéséssel, melynek háromszög formájú fején és rombusz alakú lábán gombvégek találhatók. A fejet négy háromszög, a lábat négy rombuszformájú bevésés díszíti.

¹ Az általam Léva-Perse típusúnak nevezett fibulák.

² A felgyűjtött fibulákat ld. Függelék 37. és 44. oldala között.

A fibula kengyele általában hegyes-ovális alakú ékvéséssel ellátott,³ de előfordul néhol a kengyel szélein, néhol pedig a közepén futó mélyített vonal, sima vagy profilált kengyel és vastagon keresztben beirdalt kengyeldíszítés is. Elnevezését két szlovákiai lelőhely után kapta.

Elterjedés

Az általam megvizsgált lelőhelyek mind a Kárpát-medencében helyezkednek el, de ennél sokkal nagyobb területen terjedt el ez a fibulatípus, hiszen a Közép-Duna-vidékétől egészen a Krím-félszigetig megtalálható [1. Térkép]. Elterjedését többek között Aleksandr Ajbabin is vizsgálta, és az ő megállapításai szerint nyugatról elindulva hódított teret kelet felé.⁴ Érdekessége a Kárpát-medencei területnek, hogy a tárgyak területi eloszlása rendkívül egyenetlen. A legnagyobb sűrűsödés a Dunától északra és a Duna mentén található, ezzel összevetve az Alföld területe csaknem teljesen üres. Elszórtan előfordul még Erdély és a Délvidék területén. I. Gavritukhin széles körű gyűjtést végzett, melybe az eredeti formától eltérő típusokat is bevonta, ezenkívül kialakította a fibulatípus új tipológiáját is. Külön vizsgálta a főformát, amit a Léva típusból eredeztetett, a Duna és Don közötti területet, a pannoniai szériát, illetve a speciális leleteket, valamint a Fekete-tenger és a Balkán-térség fibuláit. Ezeket a csoportokat további alcsoportokra osztotta, főként a formai eltérés alapján, de a területi elkülönülést is figyelembe vette.⁵ A fibulatípus új elnevezése: Léva-Tokari (a második helynév egy ukrain lelőhely). A Keleti-Kárpátoktól a Donig szórványosan találhatók meg ezek a fibulák, míg a Fekete-tenger északi partvidékén némi sűrűsödés figyelhető meg, főként a Krím-félsziget területén. Gyűjtésem célja az összes Kárpát-medencei lelet bemutatása, nem hagyva figyelmen kívül, hogy itt az I. Gavritukhin által szétválasztott fibulatípusok keverednek. Az országok tekintetében a következő a megoszlás: Ausztria (7), Horvátország (1), Magyarország (9), Románia (2), Szerbia (1), Szlovákia (8) és Ukrajna (1). Érdemes tovább vizsgálni a Kárpát-medencei sűrűsödések okát, erre a kérdésre a későbbiekben részletesen is kitérek.

³ KALTOFEN 1984, 50.

⁴ AJBABIN 1979, 23.

⁵ 1. Fő csoport, 1. 1. A Léva variánsok csoportja, 1.2. A variáns más csoportjai (pl. hegyes-ovális díszítés nélkül), 1.3. Töredékek; 2. Duna-Don sorozat, 2. 1. Ruszenszko-Aljoski variánsok csoportja, 2.2. A Sahnovka variánsok csoportja, 2.3. Különleges variánsok, 2.4. Kszizovo variánsok, 2.5. Töredékek; 3. Pannónia széria; 4. Speciális leletek; 5. Fekete-tenger széria, 5.1. Tokari-Szaharnaja Golovka variánsok csoportja, 5.2. Kercs-Kopacsinci variánsok csoportja, 5.3. Chersonesos speciális variáns; 6. Balkán széria (GAVRITUKHIN 2013, 107–114.).

Viselet

A gyűjtésben szereplő 29 Kárpát-medencei lelőhely⁶ közül kevés esetben történt meg a tárgy helyének pontos közlése, ennek oka gyakran ismeretlen. 14 esetben a fibula sírból származik, 10 lelet adat nélküli, 5 darab szórványként és 1 darab „kincsleletként” került elő, összesítve tehát 29 lelőhelyről 40 darab fibulát tartunk számon. A sírból származók közül mindössze 7 esetben figyelték meg a fibula előkerülési helyét. Elhelyezkedésük alapján változatos képet mutatnak. Minden esetben meg kell jegyezni, hogy a vizsgált csontvázak között fiatal és idősebb nők is előfordulnak.

	Lelőhely	Szám	Elhelyezkedése a sírban
1.	Bodrogmonostorszeg	pár	mellkas bal oldalán
2.	Csongrád-Kaszárnya	pár	vállakon
3.	Jászberény-Szőlő dűlő	pár	vállakon
4.	Mitterhof	1 db	mellkason
5.	Nagybakta	1 db	bal váll felett (elmozdítás eredménye)
6.	Szekszárd-Palánk 1	1 db	tarsolyban
7.	Szekszárd-Palánk 2	pár	bal vállon és jobb csípőcsont felett

A bodrogmonostorszegi 9. sírról a katalógusban részletesebben is írtam, ennek okát most tárgyalom. Vázoltam öt testtáját, ahol a leletek sűrűsödtek, s ezek közül három olyan, ami érdekes lehet számunkra, ez az 1-es (mellkas), a 3-as (bal medence környéke) és az 5-ös (lábak) [1. ábra]. Az 1. esetében a fibula elhelyezkedése a viselet egy bizonyos fajtájára utal, de ezt majd a későbbiekben tárgyalom. A 3-as esetben már bonyolultabb a helyzet, ugyanis az itt elhelyezkedő apró tárgyak megléte és magas száma egyaránt szokatlan. Elképzelhető, hogy az ehhez a területhez felsorolt tárgyakat az övön viselték, textil- vagy bőrszalagokon, illetve különböző fémkarikákra függesztve, más csüngőkkel együtt, egyfajta amulett-csüngőként alkalmazva. Meg kell jegyeznem, hogy mindezek egy 10-12 éves kislány mellett kerültek elő, így óvó-védő szerepet is tulajdoníthatunk nekik. Tehát számolhatunk egy amulettekkel ékesített övvel, amelyhez akár a combcsontok között elhelyezkedő orsógomb is

⁶ A Szekszárd-palánki temető 100. és 210. sírját egy lelőhelynek vettem, hiszen a két temetkezés egy azon temetőből került elő.

hozzátartozott.⁷ Végül az 5-ös, a lábfejeknél lévő tárgyak vizsgálata következik. A bögre és a füles edény elhelyezése a lábfejnél már a császárkorban is élő szokás volt, így a halottat italmelléklettel látták el. Ez esetben, bár az edényben lévő anyag összetételének vizsgálatára nem került sor, az ételmelléklet lehetőségét sem zárhatjuk ki. A Kárpát-medencében, a hun korban is tovább élő alföldi szarmaták gyakran helyeztek egy edényt a halott lábához, igaz viszonylag ritkán találkozunk több edénnyel egy temetkezésben.⁸ Egyébként az edények lábánál való elhelyezésének szokását, mint előkép a Marosszentanna-Csernyahov kultúrában is felismerhetjük. Az itt előkerülő többi melléklet pedig egy kis tarsolyszerű tárgyra utalhat, amelyben a sírba tételkor a gyermek lábához további apró amuletteket helyeztek. Visszatérve az itt előkerült fibulák elhelyezkedésére, egy furcsa viseleti forma ismerhető fel. A mellkas bal oldalán kaptak helyet a ruhakapcsoló-tűk [1. rajz] és ebből egy balra záródó – egy ujjas ing feletti – ruházatra is gondolhatunk, viszont az egyértelműen látszik, hogy nem *peplos* viseletről van szó.

A táblázatban szereplő lelőhelyek közül kettőnél figyelhetünk meg azonos vagy közel azonos előkerülési helyet (Csongrád-Kaszárnya, Jászberény-Szőlő dűlő). Az öltözet rekonstruálásának szempontjából az előbb említett fibulapárok jelentősége abban áll, hogy a két vállon [2. a–b rajz], azaz a *peplos*⁹ divatnak megfelelően feküdtek. Ez a vállon két fibulával záródó felsőruházat már a császárkorban is ismert volt, de a hun korszakban és a rákövetkező néhány évtizedben kiváltképp kedvelt öltözet lett. Ez a két temetkezés jól szemlélteti, hogy a *peplos* viselet használatának ideje megegyezik a kis sírcsoportban történő temetkezések gyakorlásával, de még az 5. század második felében induló soros temetők korai sírjaiban is felbukkan.¹⁰ Elterjedtek a kisebb méretű, öntött ékvéséssel díszített bronz- vagy ezüsfibulák, melyeket párosával hordtak vállon,¹¹ igaz a lemezfibulák ily módon való viselete a vállakon már korábban megjelent. A népvándorlás korai időszakában a gótok viselete volt a legkonzervatívabb, az ún. „gót viseleti modell”. Ők ragaszkodtak leginkább a *peplos* használatához,¹² azonban ez a viseleti modell a többi keleti germán nép körében is elterjedt volt. Kárpát-medencén kívüli lelőhelyen is került elő ilyen viseleti formára utaló temetkezés. Botoșani (Románia) 1. sírjában egy női csontváz vállainál került elő a bronz fibulapár. Hossza

⁷ A Tápé-szentégláégetői 658. sírba temetett nő, ehhez hasonló díszes övet viselhetett és szintén az övön illetve az övre erősített rövidebb zsinórra / szíjra függesztve hordhatta borostyángyöngyeit, bronz- és csontcsüngőit (B.TÓTH 1994, 294–297.).

⁸ KULCSÁR 1998, 67.

⁹ RÁCZ Zsófia a Hajdúnánás-fürj-halom-járási 183. női sír fibulapárjáról leírja, hogy *in situ* a két vállon, a *peplos* divatnak megfelelően feküdt. A temetkezés egy kis sírszámú csoport része (RÁCZ 2014, 206.).

¹⁰ RÁCZ 2014, 206.

¹¹ BÓNA et al. 1993, 63–64.

¹² Mind az itáliai és krími keleti, mind a hispániai nyugati gót tömbben megmaradt (B.TÓTH 2005, 16.).

nagyobb, mint 7 cm és némileg eltér a megszokott Léva-Perse típustól. Különlegessége, hogy a háromszög alakú fej sarkaiban gömb alakú, a rombusz alakú láb sarkainál pedig négyzetes gombvéget találunk. Kengyele keskeny és sima.¹³ A vállakon való fibula elhelyezés ez esetben is a *peplos* használatra utal. I. Gavritukhin a Botoșani temető fibulapárját a Duna-Don sorozatba helyezte.¹⁴

A mitterhofi temető 3. sírjában talált fibula egy 13-14 év körüli lány mellkasán került elő [3. a–b rajz], bolygatatlan állapotban. Ezzel ellentétben a Nagybakta területén talált 2. sír fibulája már bolygatott körülmények között nyugodott végső helyén, amely a bal váll felett volt. Ez esetben nem tudni, hogy volt-e még egy fibula a sírban, amely szintén a mellkas környékén helyezkedett el, vagy eredetileg is csak egy darab fibuláról beszélhetünk. Ha a sírba tételkor két fibulával zárták a halott ruházatát, akkor itt is a *peplos* vagy a Bodrogmonostorszegen azonosított viselet figyelhető meg, ha viszont egy darab fibula volt már a sírba helyezéskor is, akkor azonos viseletre lehet gyanakodni, mint a mitterhofi temető 3. sírjánál. Mindkét esetben valószínűleg egy újfajta viseleti szokás érzékelhető. A római viselet elterjedésének hatására megjelent a zárófibulát nem igénylő, ujjas *tunica*, amelyet elsőként a nyugati germán törzsek területén vettek át.¹⁵ Emellett szarmata temetkezésekben is gyakran találkozunk fibulákkal, amik jellemzően egyesével fordulnak elő. Ezeknek az egyesével talált fibuláknak az előkerülési helye leggyakrabban a mellkason volt.¹⁶ A változtatást követően a ruhazáró funkciójukat elvesztett fibulák a mellkasra vagy a deréktájra kerültek, és főként csak a társadalmi helyzet reprezentálására szolgáltak. A felsőruha fölött viselt köpenyt zárták az ún. kisfibulákkal, amelyeket eleinte párosával, majd a későbbiekben egyesével hordtak kb. az 5. század második felétől.¹⁷ Talán nem tévedünk, ha a fent említett esetekben is egy efféle viseleti szokásra gyanakszunk.

A Szekszárd-Palánk (1) 100. sírjában egy avar nő csontváza feküdt. A sírból előkerült bronzfibulát a halott a tarsolyában hordta más, késő római tárgyakkal együtt. A tárgyak amulettként szolgálhattak, egyfajta óvó-védő funkciót tölthettek be a viselője életében.

¹³ ZAHARIA–ZAHARIA 1975, 205.

¹⁴ GAVRITUKHIN 2013, 111–112.

¹⁵ A *tunica* átvételével megjelent a férfiak által hordott cingulum (széles díszöv) viselete a germán népek asszonyainál is (B.TÓTH 2005, 16.).

¹⁶ KULCSÁR 1998, 52.

¹⁷ Ez a folyamat nem egyszerre, de a frankoktól a gepidákig végbement. Igaz a Meroving-kör területén egyaránt számolhatunk a mediterrán világ hatásával, de mindez pusztán nem jelenti a nyugati germán női viselet keleti irányba való elterjedését (B.TÓTH 2005, 16.).

A Szekszárd-Palánk (2) 210. sírjában fekvő nő bal vállán és jobb csípőcsontja felett került elő a bronz fibulapár. A fibulák a csigolyák felé irányítva diagonálisan álltak [4. a–b rajz].¹⁸ Ez esetben felvethető még a cingulum viselete is, ugyanis a bal sípcsont közepén egy nagyméretű borostyán csüngődísz volt.¹⁹ Ennek a „diagonális” fibulaviseletnek szintén Csernyahov-Marosszentanna gyökerei vannak.

Az öltözetnek, tehát több formája is feltételezhető a vizsgált esetekben, s ezek alapján elmondható, hogy az 5. század középső harmadában három féle viseleti modell élt egymás mellett a Kárpát-medencében. A *peplos* viselet, amelynek legfőbb bizonyítékát a nagy ezüstlemezes fibulás sírok nyújtják. A *tunica* és azon lévő felsőruha, amelyet a derékon vagy feljebb, de egymás alatt párosával hordott fibulák jellemeznek. S végül a diagonális fibulahasználat, amely az általam vizsgált lelőhelyek közül Szekszárd-Palánk (2) 210. sírjában volt megfigyelhető. Ezek mellett egy esetben megfigyelhető volt a balra záródó ruházat használata is, ám ezt egyelőre még nem kezelném különálló viseleti modellként. A fibula anyagáról elmondható, hogy majdnem minden esetben bronzból készült, ennek oka, hogy a bronz sokkal könnyebben beszerezhető fém a nemesfémekkel ellentétben. Valószínűleg reprezentációs célja alig volt, inkább funkcionális szerepet töltött be a ruházaton. Viszont ezzel kapcsolatban egy újabb kérdés merülhet fel. A vizsgált fibuláknál nem mindegyikhez készült profilból ábrázolt rajz, de ahol igen, ott meg kell figyelni a kengyelt, méghozzá olyan szempont alapján, hogy mennyire íves illetve mennyire lapos. Ugyanis a lapos kengyelnél gyakran felmerül az a probléma, hogy nem volt alkalmas a vastagabb ruha összefogására, tehát abban az esetben, ahol a kengyel kevésbé ívelt (pl. Szekszárd-Palánk 210. sír, Mitterhof 3. sír, Féltorony, Botoșani 1. sír), valami vékonyabb anyagú ruházatot, talán inget zárhattak a ruhakapcsoló-tűk. Azonban, ahol íves kengyelt (pl. Bodrogmonostorszeg 9. sír, Léva 1, Nagybakta, Pobedény, Levél, Máriapócs 2. sír) alakítottak ki a fibulának, ott vastagabb anyagú ruhát képzelhetünk el. Ezek után nem hagyhatjuk ki a fibula tűszerkezetének vizsgálatát sem. Ezzel a kérdéssel részletesebben nem foglalkoztam: ennek az az oka, hogy nem sokat lehet elmondani róluk, ugyanis három darab kivételével mindegyik zárszerkezet eltűnt vagy a korrózió áldozatául esett. A megmaradt három közül is csak kettő alkalmas meghatározásra, ez pedig a levéli és a nagybaktai. Ennél a két tárgynál a rugósszerkezetű

¹⁸ B. TÓTH 2005, 26.

¹⁹ BÓNA 1993, 223.

záródás figyelhető meg,²⁰ azonban a többi példánynál is maradt nyoma annak, hogy az egykori tű anyaga vas volt.

A fibulák formagazdagsága arra enged következtetni, hogy a tárgyak készülhettek egy öntőműhelyben, de nem azonos öntőmintából, mivel némileg különböznek egymástól. Ezt a kérdéskört a későbbiekben fogom bemutatni, a bronzműhelyek vizsgálata során. Méretük többnyire a 6-6,6 cm körül mozog, ettől csupán néhány esetben térnek el. A táblázatban szereplő méreteket a legfrissebb publikációk alapján adtam meg. A 6,6 cm-nél nagyobb fibuláknál megfigyelhető, hogy formailag is kissé eltérnek a többitől.

	Lelőhely	Anyag	Méret
1.	Baráthely	bronz	6,3 cm / 6 cm
2.	Bodrogmonostorszeg	bronz	6,5 cm
3.	Büdöskút	bronz	kisebb, mint 6,6 cm
4.	Carnuntum 1	bronz	6,7 cm
5.	Carnuntum 2	bronz	7 cm
6.	Csongrád-Kaszárnya	bronz	6,1 cm
7.	Csongrád-Kenderföldek	bronz	kisebb, mint 6,6 cm
8.	Féltorony	bronz	8,3 cm
9.	Fintinele	bronz	kisebb, mint 6 cm
10.	Hetény	-	-
11.	Jászeberény-Szőlő dűlő	bronz	6,2 cm
12.	Kassa	bronz	-
13.	Katzelsdorf	bronz	-
14.	Levél	bronz	7,2 cm
15.	Léva 1	aranyozott bronz	6,4 cm
16.	Léva 2	bronz	6,6 cm
17.	Maglód	bronz vagy ezüst	-
18.	Magyaró. – ismeretlen lh.	aranyozott ezüst	6,3 cm
19.	Máriapócs	bronz	7,5 cm
20.	Mitterhof	bronz	6,1 cm
21.	Nagybakta	bronz	6,3 cm

²⁰ Valószínűleg mindegyik fibula záródása rugós; változatok a rugó és a tű anyagában, illetve felszerelésének módjában lehetségesek.

22.	Nyitrabajna	-	-
23.	Pándorfalu	-	-
24.	Perse	bronz	kisebb, mint 6,6 cm
25.	Pobedény	bronz	5,8 cm
26.	Sarlókajsa	bronz	6,3 cm
27.	Szekszárd-Palánk 1	bronz	kisebb, mint 6,6 cm
28.	Szekszárd-Palánk 2	bronz	6 cm
29.	Szilágys-Aranyoldal	bronz	6,6 cm
30.	Sziszek	bronz	kisebb, mint 6,6 cm

Kronológia

A kutatók többnyire egyöntetűen az 5. század közepére, második felére datálják a fibulák készítését, így a készítési periódus rövidnek mondható.²¹ A keltezést nagyban segítették a lévai „kincs” kísérőleletei, ugyanis egy *Čmi-Brigetio* típusú tükör, egy kifli alakú copfkarika és egy cikáda fibula társaságában volt a földbe rejtve. A lévai leleten kívül még a nagybaktai lelőhelyen is előkerült egy darab ezüstsikáda. A cikáda fibula a késő római korban és a kora népvándorláskorban is egyaránt használatos tárgy volt. A 420-as évektől többnyire az ezüsből készült példányokat párosával, nők hordták.²² Ez a fibulatípus előfordul még ékvésés övcsattal is.²³ A fentiekén kívül a Jászberény-szőlő dűlői és a Csongrád-kenderföldeki temetőből egy-egy markolat alatt keresztirányban bevágott, ún. „meót” típusú kard is előkerült, e tárgyak Kárpát-medencei elterjedése nagy valószínűséggel az 5. században, annak is az első felében–közepén történt meg.²⁴ Mindezek alapján tehát a fibula 5. század közepére való keltezését elfogadhatjuk. Az egyik romániai lelőhelyen, azaz Fântâtele 4. sírjában érmével együtt lett földbe helyezve a halott. Ez egy Constans érme, amelyet 341–346 között vertek. Ezzel *terminus post quem* keltezni tudjuk a sírt és vele együtt a tárgyat is. Azonban emiatt nem szabad abba a hibába esni, hogy a tárgy használati idejét a 4. század közepe tájékára tegyük.²⁵ I. Gavritukhin a Léva-Tokari típus fő szériájának megjelenését és

²¹ KALTOFEN 1984, 50.

²² Ezzel ellentétben a késő római korban főként egyesével kerülnek elő, férfiak mellől.

²³ Bodrogmonostorszegen ékvéséses övcsattal és cikáda fibulával találták együtt a Léva-Perse típusú fibulát, így egyértelműen az 5. század második felére lehet keltezni a leletet (WERNER 1959, 429.).

²⁴ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 284–285.

²⁵ Fontos megjegyezni, hogy egy sírban előkerült érménél három dátumot kell figyelembe venni. Az első az érme verésének ideje, a második az utolsó tulajdonosához kerülése és használati ideje, végül harmadikként a tárgy földbe helyezésének időpontja. Tehát közel sem biztos, hogy a sírba helyezés a 4. század közepén történt meg és

használatát a D2/D3 fázisra keltezi, adott esetben beleértve a D3-as periódust is, tehát kb. 440/450-től 490-ig. A típus már megjelent a nedaoi csata előtt, a hunok politikai és kulturális egyeduralma idején.²⁶

Végül, de nem utolsó sorban meg kell említeni a fibulatípus továbbélésének, illetve más fibulatípusokkal való "kereszteződésének" lehetőségét. A dombóvári fibula [IV. Táb. 1], amely öntéssel készült, szintén háromszögfejú és ékvéséssel díszített, igaz a láb hosszabb és nem rombusz formájú, de ugyancsak ékvéséssel látták el. Az ékvésések ennél a fibulánál is háromszög alakúak, csak más elrendezésben jelennek meg.²⁷ Ezenkívül érdemes megemlíteni még egy példányt a fibulatípus továbbélésének alátámasztására, ez pedig a Baráthelyen előkerült lemezes fibula [IV. Táb. 2]. Formája hasonlít a Léva-Perse típusra és ebben az esetben még a láb is megőrizte a rombuszformát. Díszítés gyanánt a lábat három gombszerű kiszélesedéssel látták el, illetve a fibula fejének és lábának szegélyét tremolózták.²⁸ A szurdokpuspöki 5. sírban előkerült egy kisebb, aranyozott ezüst fibulapár [IV. Táb. 3], amely egy germán nő ruházatát fogta össze. Azért kell kiemelni ezt a fibulapárt, mert ún. "hibridként" lehet számon tartani, hiszen két fibulatípus jegyeit egyesítették benne. A fibula lábában a Léva-Perse típus köszön vissza, amíg a feje egyértelműen a Bakodpuszta fajtát juttatja eszünkbe. Rombusz alakú lábán megvannak a már megszokott háromszög formájú ékvésések, félkör alakú fején pedig a legyezőszerű díszítés három gombbal látható. További mellékletként még a halott mellé helyezték kétoldalas fésűjét, ékszereit (poliéder gombos fülbevalópár) és a viseletre utaló darabokat. A gyöngyök és a kis csengettyű a halott övéről lelógó zsinórokra voltak felvarrva. További apró gyöngyök, amik a fej körül helyezkedtek el, minden bizonnyal valami kendőt, fejfedőt díszíthettek. Sajnos a ruhakapcsoló-tűk pontos helyét nem említették a publikációban, így a viselet rekonstruálására nincs mód.²⁹

Az etnikai hovatartozás kérdése

A hunkori népeknél széles körben elterjedté vált a Léva-Perse típusú fibula használata. A szakirodalom sokat foglalkozott az etnikumhoz kötéssel, de már előljáróban le kell szögeznünk, hogy a vizsgált tárgy nem tekinthető etnospecifikusnak. A hunok – bejövetelük során – maguk előtt tolták a különböző népcsoportokat (alán, keleti germán), így azok

nem később, hiszen nem tudhatjuk, hogy az érme megszerzésének ideje és földbe kerülése között mennyi idő telhetett el.

²⁶ GAVRITUKHIN 2013, 114.

²⁷ BIERBRAUER 2011, 366. Abb.3/1.

²⁸ BIERBRAUER 1989, 142. Abb.1/1–2.

²⁹ BÁCSMEGI–GUBA 2007, 26–27.

megjelenésével korábban ismeretlen fegyverek, edények és ékszertípusok tűntek fel a Kárpát-medencében. Az új leletek kisebb-nagyobb tömbökben helyezkednek el, többnyire a hunok által előrelökött népelemektől származnak. Az előbbieket alapján leginkább két etnikumra gondolhatnánk, mégpedig az alánok és a keleti germánok közül a keleti gótok.³⁰ A mai napig nincs egyetértés a fibula eredetével kapcsolatban. Joachim Werner véleménye szerint a Krím-félsziget területéről terjedt el a fibula nyugati irányba, ezzel ellentétben A. Ajbabin pedig azt a nézetet képviseli, miszerint a Duna-medencéből irányult a Krím felé. Ha keletről nyugatra való áramlást feltételezünk, akkor a keleti gótokkal hozhatjuk kapcsolatba a fibulákat. A keleti gótok északról a Balti-tengeren át jutottak el a mai Lengyelország területére, majd innét a Fekete-tenger északi partvidékére. A hunok előrenyomulásával egy részük kiszorult a keleti térségből és megindult a Kárpát-medencébe. J. Werner úgy gondolta, hogy a fibulákkal ezt a folyamatot lehet végig követni. Viszont, ha az A. Ajbabin által is elfogadott feltételezést vesszük alapul, akkor a Kárpát-medencében élő csoportok köréből áramlott ki a fibula keletre. Érdeemes lenne vizsgálni a Fekete-tenger északi partvidékén előkerült leletek további mellékleteit és azok keltezését pontosítani.

A viseleti szokások alapján is lehet etnikumra következtetni, ugyanis a *peplos* elterjedését keleti germánokhoz kötik, s a Csernyahov-Marosszentanna kultúrából kiinduló keleti germán/gót viseleti modellként tartják számon.³¹ A két vállon viselt fibulahasználat a legkülönbözőbb földrajzi területek temetkezései esetén vált a keleti germánok, elsősorban a gótok jelzőjévé.³² A keleti gótokon kívül egyébként még az alánokhoz szokás kötni a tárgytypust. A Jászberény-szőlő dűlői sírok esetében Bóna István. egy kis sírszámú alán csoportra gyanakszik. A négy temetkezés közül, ahogy már a kronológia tárgyalásánál említettem, a 4. sírből egy „meót” típusú kard került elő, amelyről tudjuk, hogy az alánok kedvelt közelharc fegyvere volt. E tárgy alapján következtette azt, hogy egy alán asszony viselte az itt előkerült Léva-Perse típusú fibulát.³³ Azzal, hogy a fibula *tunica* viseletnél is előkerült, csak még inkább megnehezíti az etnikum meghatározását.

I. Gavritukhin a fibula kengyelének vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy az ovális díszítés párhuzama a Wiesbaden típusú fibulán található meg, amit az 5. század első felére kelteznek. Úgy gondolja, hogy ez a jellegzetes díszítés Dél-Skandináviából ered, és a herulok közvetítették a Duna vidékére. A herulok az 5. század második felében jelentős

³⁰ BÓNA 1993, 223.

³¹ MARTIN 1994, 545.

³² BIERBRAUER 1989, 143, 155, 157.

³³ BÓNA 1993, 223.

politikai erőként jelentek meg a Közép-Duna-vidéken, magukba olvasztva a szvébek egy részét és más csoportokat is. A Duna környezetében élő szvéb-herul közösség a későbbiekben a hunok alárendeltjévé vált. Néhány fibula a Közép-Tisza-vidéken is előkerült szarmata sírokban, ez azt bizonyítja, hogy a szarmaták és a szvébek/kvádok között kapcsolat állt fent, amely már a római periódusban megkezdődött. A hun időszakban, a nem steppei népekkel együtt kialakult egy hunkori kultúrkör, amelyben az elit hagyatéka keveredett. Erre utal többek között a nők viselete is (keleti germán, alán és más késő antik komponens). A populáció e szériája a Hun Birodalom bukását követően is még megőrizte ezt a kevert jellegét. Így a Léva-Tokari típus fibula fő formája is használatban maradt.³⁴ A Kárpát-medence ebben az időszakban egy hatalmas olvasztótégelyként működött, amelyben különféle divatok, hatások jelentek meg, s ezek a jellegzetességek a továbbiakban átkerültek más népek kultúrájába is.

Kontinuus bronzöntőműhelyek feltételezése Pannoniában

A vizsgált fibuláknál megemlítettem az egy azon öntőműhely lehetőségét. A továbbiakban ezzel a témával foglalkozom behatóbban. Sey Nikoletta a doktori disszertációjában foglalkozott a pannoniai római kori bronzöntőműhelyek vizsgálatával. Az ő munkáját tekintve alapul, megvizsgáltam a római műhelyek 5. századi továbbélésének lehetőségét. Sey N. 29 bronzöntőműhelyt azonosított Pannonia területén. Érdekes egybeesés, hogy a lelőhelyek között szerepel Keszthely-Fenekpuszta is, ahol öntőműhelyt és Léva-Perse típusú fibulát is ismerünk. Az ott előkerült leletanyag csak egy részét képezi a műhely anyagának, de annyi megállapítható, hogy a késő római időszakban a fémmegmunkálás leginkább egyszerű munkálatokra szorítkozott.³⁵ Nem vehetjük biztosra, hogy az 5. században is működött a műhely, de érdemes feltételezni. A Keszthely-fenekpusztai műhely mellett még érdemes kiemelni a hajdani Brigetio területén előkerült bronzöntőműhelyt is, hiszen a leletanyag észak-pannoniai elterjedése alapján – amit a térképen is nyomon lehet követni – nem kizárt a folyamatosság lehetősége.

Sey N. a disszertációjában a bronzműhelyek működését és felépítését is megvizsgálta. Munkája alapján kijelenthető, hogy a műhelyek felépítése nyilvánvalóan nem volt egységes. Függhetett a településtípustól vagy a műhely specializációjától is.³⁶ A fibulagyártó műhelyek

³⁴ GAVRITUKHIN 2013, 117.

³⁵ SEY 2013, 65.

³⁶ SEY 2013, 86.

az öntés több formáját is felhasználták. Pannoniában főként két részes agyagból vagy kőből készített negatív mintákba öntötték a fibulákat, s ezeket többször is fel tudták használni.³⁷

Bakodpuszta típus³⁸

Öntött fibulatípus, melynek feje félkör, lába rombusz alakú. A fejet legyezőszerű ékvéséssel és három, változatos kialakítású gombbal ékesítették. Az ékvésés a fibula lábán is megtalálható, itt azonban geometrikus motívumokat alkalmaztak.³⁹ A láb végén elhelyezett gombok – csakúgy, mint a fejen lévőek – változatosak. Kengyelét ritkán díszítették. A típus egy híres lelőhely után kapta a nevét, ahol egy aranyozott ezüst fibulapár került elő.

Elterjedés

Az általam vizsgált terület ez esetben nem korlátozódik a Kárpát-medencére, hanem kiterjed Európa más részeire is [2. Térkép]. Láthatjuk, hogy a fibula előfordul a mai Csehország (3), Magyarország (4), Románia (2) és Ukrajna (1) területén is. A leletek a Kárpát-medencén belül, a Dunántúl térségében, a Balatontól délkeletre és a Dunántúl déli részén mutatnak sűrűsödést. A csehországi leletsűrűsödést sem szabad figyelmen kívül hagyni, hiszen három darab onnan származik; az egyik az ország délkeleti területéről, a másik annak közepéről, a harmadik pedig szórvány lelet. Lényegében ez a fibulatípus Közép-Európára jellemző, de némely vélemény szerint elterjedésének kiindulási pontja a Fekete-tenger térsége lehetett.⁴⁰

Viselet

A felgyűjtött 10 lelőhelyről⁴¹ mintegy 16 db fibula került elő, ezek közül 7 lelet sírból származik, a többi adat nélküli szórványként van számon tartva. Egy esetben még a konkrét lelőhelyet sem sikerült meghatározni, hiszen a fibula adományként került a prágai Nemzeti Múzeumba. A fibulákat anyaguk és méretük szerint is szemügyre véve, a fibulatípus változatossága rajzolódik elénk. A kisebb méretűek, amelyek 4,8-5,4 cm-esek észrevehetjük, hogy sokkal nagyobb értékűek, mint a nagyobb példányok (ez utóbbiakat kb. 6 cm-től

³⁷ SZABÓ 1990, 148.

³⁸ A felgyűjtött fibulákat ld. a Függelék 44. és 48. oldala között.

³⁹ KALTOFEN 1984, 51.

⁴⁰ KALTOFEN 1984, 51.

⁴¹ Ez esetben is egy lelőhelynek vettem a mözsi temető egy-egy fibulapáros temetkezését.

számíthatjuk). A kisebb fibulák aranyozott ezüstök, illetve aranyozott bronzok, ezzel ellentétben a nagyobb darabok, kivétel nélkül bronzból készültek.⁴²

	Lelőhely	Anyag	Méret
1.	Bakodpuszta	aranyozott ezüst	4,8 cm
2.	Cege	bronz	9,2 cm
3.	Csehország – ismeretlen lh.	bronz	nagyobb, mint 8 cm
4.	Hács-Béndekpuszta	aranyozott ezüst	4,8 cm
5.	Horny Ksely	bronz	nagyobb, mint 6 cm
6.	Kercs	-	≈ 6,7 cm
7.	Kolozsvár-Szamosfalva	aranyozott ezüst	5 cm
8.	Kővágószőlős	aranyozott ezüst	5 cm
9.	Kyjov	bronz	7,2 cm
10.	Mözs 1	aranyozott ezüst	≈ 5,4 cm
11.	Mözs 2	aranyozott ezüst	≈ 5,4 cm

Arra a megállapításra jutottam, hogy a kisebb és egyben ékeesebb fibulák előállítására nyilvánvalóan jobb minőségű fémet, illetve aprólékos kidolgozást igényelt, míg a nagyobb bronzfibulák alapanyaga „olcsóbb”, könnyebben beszerezhető és előállításuk is egyszerűbb. A nagyméretű bronzfibuláknál még az is szembetűnő, hogy mind a négy esetben csak egy darab fibula került elő. Igaz, ezek mind szórványként kerültek a múzeumi nyilvántartásokba, tehát nem lehetünk megbizonyosodva arról, hogy viselői eredetileg is csak egy darab fibulát használtak. A cegei sírleírás alapján pedig kifejezetten bolygatott sírra gyanakodhatunk, hiszen a tárgyak a fej mellé, egy kupacba voltak összedobálva, így ezért sem jelenthetjük ki, hogy egy fibulát helyeztek volna a sírba. Sajnos a temetkezések közül csak két esetben jegyezték fel a csontvázak nemét, mindketten nők voltak (Hács-Béndekpuszta 18. sír, Cege – sír).

Egy esetben ismertették a tárgy sírban való elhelyezkedését, ez pedig a Hács-béndekpusztai 18. sírnál történt meg. Az egyik fibula a jobb oldali bordáknál, a másik az ágyéki csigolyák és a jobb medencelapát között helyezkedett el, fejjel a keresztcsont felé irányítva. A fibulák az öltözéken, tehát egymás alatt, keresztben foglaltak helyet [5. a–b rajz]. Meg kell jegyezni, hogy a fibula kis mérete és vékonysága miatt nem volt alkalmas nagy

⁴² Azokra a fibulákra vonatkozik, amelyeknél a leírás jelzi a tárgy anyagát, ezért a kercsi fibulát nem számítottam bele, hiszen ez az adat nem derül ki a publikációból.

menyiségű textília összetartására. A fibulák elhelyezkedése alapján a *tunica* viseletet lehet felismerni, sőt cingulum használatra utaló nyomok is vannak. A combcsontoknál és a kéz végénél előkerült gyöngyök feltehetően a cingulumon kaptak helyet, arra voltak felvarrva. Eleinte a széles díszöv lecsüngő végére erősítettek különböző, főleg bajelhárítóként alkalmazott tárgyakat, majd később az is előfordult, hogy fémszerelések bőr- vagy textilszalagokon lógtak a használati eszközök (tokos kiskés, kanál, tű), illetve az amulettek (különböző anyagú gyöngyök, gömbök, kagylók, csigák, Donar-buzogányok). Mint már az előző fibulatípusnál említettem, a felsőruha fölött hordott köpenyt zárták az ún. kisfibulák, eleinte párosával, majd egyesével.⁴³ Valószínűleg a Hács-béndekpusztai 18. sír fibulái egy Meroving-kori frank, alamannhoz hasonló viselethez tartozhattak.

A fibulák ez esetben is készülhettek egy öntőműhelyben, azonban nem azonos öntőmintával. Továbbá a profilból ábrázolt kengyeleknél megfigyelhető, hogy azokat ívesen alakították ki. Ám most sem zárnam ki annak a lehetőségét, hogy valamiféle vékonyabb ruhaanyag összefogására használták őket, hiszen a kengyel ívessége ennél a típusnál sem alkalmas kifejezetten vastag ruha összefogására.

Kronológia

Volker Bierbrauer a bakodpusztai 3. sír fibuláit 420/430–440/450 közé keltezte.⁴⁴ A már említett Hács-béndekpusztai temető vizsgálata során Kiss Attila a tárgyat – amelyet főként az 5. század közepe és második felére szokás keltezni – 454 (?) és 469 közé datálta. A kővágószőlősi temető 1. sírjában előkerült tükör is datáló értékű, igaz nem az általam vizsgált 6. sír leletanyagában szerepelt, de léte attól még támpontot nyújthat. A tükör az iráni népekkel jelenik meg a steppén, és a Kárpát-medencébe is a szarmaták hozták be elsőként a tükörtörés szokásával együtt. A korabeli pannoniai és római tükrök eltérőek ezektől. A kővágószőlősi sír tükre Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria által elvégzett csoportosítás szerint a nomád tükrök csoportjába tartozik (5. csop.), ezen belül a sugaras bordájú *Čmi-Brigetio* típusba.⁴⁵ Jellegzetessége kerek formája, középen lévő, hurokszerű, kis füle és a sugárirányú-bordás hátlapja. A Kárpát-medencében a 4–5. században a leggyakoribb típus, bár keleten még férfiak is kaphattak a sírba tükröt, itt azonban már az 5. században nem. Az ún. nomád tükör a szarmata-alán eredete ellenére sem lehet etnikumjelző, mert használatát az 5. századra a

⁴³ B.TÓTH 2005, 16.

⁴⁴ Bóna I. a bakodpusztai ékszerek készülését és viselését 430–470 közé tette. Úgy vélte, hogy az 1. és 2. sír ékszerei még a hun korban készültek, azonban a 3. sír – vagyis az általam vizsgált – késői ékszerei igazolják, hogy az előkelő halottakat a hun uralom után temették el (Bóna et al. 1993, 28.).

⁴⁵ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 14–15.

germánok is átvették.⁴⁶ Továbbá a kővágószőlősi 1. sírban egy lemezfibula pár is előkerült. A lemezes fibula típus a Pontus vidékén alakult ki, és egészen Spanyolországig eljutott.⁴⁷ V. Bierbrauer elterjedésüket 400–420 közé keltezi, amikor is az Erdélyből néhány évvel korábban távozó nyugati gótok a Dunától nyugatra is elterjesztették.⁴⁸ A cegei sírban előkerült egy Constans érme, amit 341–346 között vertek. A Léva-Perse típusnál már kitértem az érmék keletező értékére, ami ez esetben is helytálló, ezért segítségével csak *terminus post quem* tudjuk datálni a sírt. Tehát a Bakodpuszta típusú fibuláról elmondható, hogy az 5. század közepe után jelen van a Kárpát-medencei leletanyagban. Pontosabb keletezéshez pedig további vizsgálatok szükségesek.

A Bakodpuszta típusú fibulánál is fellelhető párhuzam, illetve előzmény. A Belgrád-zimonyi (Beograd-Zemun) fibula [IV. Táb. 4] feje szintén félkör formájú, amelyen a már szokásos legyezőszerű, sugaras ékvésés található. A fejen három gomb helyezkedik el, csakúgy, mint az általam vizsgáltaknál. Lába hosszabb az eredeti típusnál, és alakban sem egyeznek, de a díszítése hasonló háromszöges-geometrikus ékvésés.⁴⁹

Az etnikai hovatartozás kérdése

A bakodpusztai leletekkel többek között Bóna I. foglalkozott behatóan. Véleménye szerint az itt eltemetett nők ékszereinek kora, stílusa, gazdagsága, viselete azt sugallja, hogy a szkír királyi család nőtagjaival és udvartartásukkal hozhatók kapcsolatba.⁵⁰ A bakodpusztai fibulák táblázatát Kiss A. állította össze a Hács-béndekpusztai 18. sír kapcsán. A temető kronológiai behatárolásán kívül, megpróbálta meghatározni az itt élő népesség etnikumát. A „B variáns” lehetőségét fogadta el, igaz több lelet esetében is kételyeket fogalmazott meg azt illetően, hogy azok keltezhetőek-e kizárólag a keleti gótok pannoniai időszakára.⁵¹ Bár elfogadja, hogy a 18. sír fibulái a legkorábbiak, mégis a temető nyitását jelentve 456 előttire nem datálhatóak. Gábor Olivér az előbbieket elfogadva a kővágószőlősi temetőt szintén a keleti gótokhoz kapcsolja. Ám felhívja a figyelmet arra, hogy az eltemetettek ruházatában a korabeli internacionális viseleti szokások tükröződnek.⁵² Éppen ezért az etnikum meghatározása, csak történeti adatok alapján kísérelhető meg. A keleti gótok 456–473 között éltek a Dél-

⁴⁶ GÁBOR 1998, 134.

⁴⁷ GÁBOR 1998, 133.

⁴⁸ BIERBRAUER 1968, 4.

⁴⁹ BIERBRAUER 2011, 366. Abb.3/7–8.

⁵⁰ BÓNA et al. 1993, 28.

⁵¹ Végül is a temetőt egy keleti gót, az 5. század utolsó harmadában Pannoniában a szvébekkel összeolvadó népesség hagyatékaként tekintette (Kiss 1995, 319.).

⁵² Az általam vizsgált sírok gyakori elemei az üvegyöngyök (Kővágószőlős 6. sír, Hács-Béndekpuszta 18. sír), amelyek már korábban is megvoltak a szarmatáknál és rómaiaknál, így etnikumjelző szerepük nincs.

Dunántúlon, azonban valószínűleg nem egy vegytiszta gót népesség alkotta a lakosságot. A mőzsi temető népességéről is elmondható, hogy az 5. század közepén, a hun periódusban itt élő barbár *gens*. V. Bierbrauer, azon a véleményen van, miszerint a Kárpát-medencei népességből nem választhatók ki a keleti gótok, mert bár a keleti gót királyságra (456–473) történeti bizonyíték van, régészetileg nem körülhatárolható egyértelműen. Először is azért jutott erre a megállapításra, mivel a kivándorlási (Csernyahov-Marosszentanna kultúra) és a bevándorlási terület (Pannonia) – régészeti leletanyaggal jellemezhető – összekapcsolásának lehetősége hiányzik. Ehhez járul az is, hogy a Duna–Kárpát-medence térségében kb. 400-tól az 5. század második feléig egy „keleti germán koiné”⁵³ található, – ez főként az elitre vonatkozik – ami nem teszi lehetővé az egyes etnikumok megkülönböztetését. Ez nem csak a *greutungi-osztrogótok* lokalizálására, hanem más keleti germán törzsekre is érvényes. Az erre vonatkozó vizsgálatok spekulációra épülnek fel, és a kutatók könnyen beleeshetnek a vegyes érvelés hibájába. Végül pedig ezzel a kérdés-válasszal zárja tanulmányát: „Mi marad tehát régészeti értelemben a keleti gótok pannoniai királyságából? – Semmi.”⁵⁴

Letkés típus⁵⁵

Karakteres kisfibula-típus, amely öntéssel készült. A fibulát kör alakú fej – amelyet három öntött gombbal díszítettek –, lapos kengyel és a kengyellel szinte azonos szélességű láb jellemez. Gyakran aranyozták és ezüstözték, illetve gazdagon díszített motívummal látták el, sőt vésték, niellózták és pecsételték.⁵⁶ A típusnevét egy magyarországi, Pest megyei lelőhely után kapta.

Elterjedés

A már meghatározott jellemzők alapján az általam bemutatott fibulatípus megtalálható a Kárpát-medence nyugati térsége és Burgundia között [3. Térkép]. Igaz, a próbálkozások ellenére sem találhatók igazán jellegzetes példányai a Kárpát-medencén kívül. Ez is igazolja, hogy önálló, itteni típusként kell kezelni. A fibulatípus elterjedése alapján egy kelet-pannoniai műhelyre gyanakodhatunk.⁵⁷ A Kárpát-medencén belül ismét sűrűsödés figyelhető meg, főként a Dunától északra. A Balaton környékéről két lelőhely említhető meg, Keszthely és Hács; északról Letkés és északnyugatról Ringelsdorf. A Kárpát-medencén kívül három

⁵³ Nyelvileg egységes közösség.

⁵⁴ BIERBRAUER 2011, 375–376.

⁵⁵ A felgyűjtött fibulákat ld. a Függelék 48. és 51. oldala között.

⁵⁶ KALTOFEN 1984, 52.

⁵⁷ KISS 1995, 308.

darabot vettem be a katalógusba. Így összesen hét lelőhelyet vizsgáltam, a következő eloszlásban: Ausztria (2), Franciaország (1), Magyarország (3) és Németország (1). A Letkés típusú fibula a Kárpát-medencétől egészen Burgundiáig nyomon követhető, de figyelembe kell venni, hogy Burgundiában csak egy szórvány darab képviseli.

Viselet

A gyűjtésem összesen 7 lelőhelyet ⁵⁸ foglal magába. 6 esetben sírból kerültek elő a fibulák és 2 esetben pedig szórványként kerültek be a múzeumokba. Összesen 7 lelőhely 12 darab fibuláját vettem bele az adatbázisba. Négy temetkezésnél figyelték meg, majd dokumentálták is a fibulák sírban való elhelyezkedését. Így az öltözet rekonstruálására több megoldás is születhet, hiszen három különböző viseleti szokás rajzolódik ki előttünk.

	Lelőhely	Szám	Elhelyezkedése a sírban
1.	Hács-Béndekpuszta 1	pár	mellkas jobb oldalán, fejével a könyökcsontnak irányítva
2.	Hács-Béndekpuszta 2	pár	a jobb medencelapáton és a keresztcsonton, a bal combcsont felé irányítva
3.	Keszthely-Fenékpuszta	pár	bal váll, koponya alatt (állatjárat miatt)
4.	Letkés	pár	mindkét kulcscsonton

A Hács-béndekpusztai (1) 19. sírban elhelyezett fibulák a mellkas helyén jobb oldalt találhatóak, fejjel a könyökcsontnak irányítva [6. rajz]. A Léva-Perse típusú fibuláknál már találkozhattunk egy ehhez hasonló elrendezéssel (Bodrogmonostorszeg 9. sír), a különbség mindössze annyi volt, hogy a mellkas bal oldalán helyezkedtek el a ruhakapcsoló-tűk. Itt tehát valószínűleg egy jobbra záródó ruházatról van szó.

A Hács-béndekpusztai (2) 20. sír fibulái a jobb medencelapáton és a keresztcsonton kaptak helyet egymás fölött ferdén. A ferdén álló fibulák, fejjel a bal combcsont felé voltak irányítva [7. a–b rajz]. A medence tájékán előforduló páros fibulák⁵⁹ a *tunica* viseletre utalhatnak, mivel a ruhazáró funkciójukat elveszített fibulák a deréktájra kerültek és inkább a társadalmi helyzet tükrözésére szolgáltak.⁶⁰ A sírban előkerültek borostyángyöngyök és üveggyöngyök, amelyek a szeméremcsont környékén, a jobb combcsont közepe tájékán és a

⁵⁸ A Hács-béndekpusztai temető 19. és 20. sírjában előkerült fibulapárokat ismét egy lelőhelyként tüntetem fel.

⁵⁹ Az 5. század utolsó harmadától terjedt el (NAGY 2007, 234.j.).

⁶⁰ B.TÓTH 2005, 16.

lábszárak között helyezkedtek el.⁶¹ A gyöngyök helye alapján cingulum viseletre lehet gyanakodni. A díszes öv végén helyezkedett el a legnagyobb borostyángyöngy, amelynek helye a lábvégeknél volt. Érdekes, hogy egy temetőn belül két különböző fibulaviselet fordul elő, ez is arra utal, hogy a ruházat összefogása nem egy séma alapján működött.

A Keszthely-fenekpusztai 10. sírban egy 4-5 év körüli gyermeket temettek el. Az egyik itt előkerülő fibula a bal vállon rendeltetésszerűen helyezkedett el. A másik fibula a koponya alatt került elő, ennek oka állatjárással volt.⁶² Minden bizonnyal a koponya alatt előkerülő tárgy eredeti helye a jobb vállon lehetett. Ha ezt a feltételezést elfogadjuk, akkor itt a *peplos* viselettel állunk szemben, hiszen ilyenkor a ruhakapcsoló-tű a két vállon fogja össze a ruhát.

A letkési 1. sírban *in situ* került elő a fibulapár a kulcscsontokon [8. a–b rajz]. Ez a két kulcscsonton elhelyezkedő fibulaviselet szintén a *peplos* használatára utal.

A vizsgált eseteknél három fajta öltözetet lehetett megfigyelni, ez azt jelenti, hogy – csakúgy, mint a Léva-Perse típusú fibulánál – itt is háromféle viseleti modell élt egymás mellett az 5. század középső harmadában. Ezek a következők: egy jobb oldalra záródó öltözet, a *tunica* és a *peplos*. Véleményem szerint ezek a fibulák nem voltak alkalmasak nagyobb tömegű ruhaanyag megtartására, mivel kengyel részük nem tette lehetővé a vastagabb ruházat összefogását. Elképzelhető, hogy valami vékonyabb szövet – akár nyári, lengébb öltözet vagy vékony, a ruházat fölött hordott kendő – összekapcsolását szolgálták. A fibulák nagysága többnyire 5 cm körül van. Volt olyan elképzelés, miszerint a 6 cm-t nem haladja meg,⁶³ azonban a Letkés típus Kárpát-medencén kívüli párhuzamai nagyobbak, mint 6 cm. A nyolc fibula közül öt aranyozott ezüstből készült, a többiről nem áll rendelkezésemre információ. Ez azt jelzi, hogy jó minőségű fémekből készültek ezek a darabok, tehát valószínűleg reprezentációs célokat szolgálhattak. Érdekes megemlíteni a Kárpát-medencei példányok közötti hasonlóságot, amely alapján ismét gyanakodhatunk egy azonos öntőműhelyre, de csakúgy, mint a többi típusnál, itt sem azonos az öntőminta. Az öt temetkezésből három esetben állapítottak meg női csontvázat, illetve egy esetben gyermeket. Érdekesség, hogy két csontváznál, egy nőnél (Hács-Béndekpuszta 20. sír) és a gyermeknél (Keszthely-Fenekpuszta 1. sír) torzított koponyát azonosítottak.

⁶¹ A borostyángyöngyök szinte legalul a lábak végeinél és a jobb combcsontnál kerültek elő, valószínűleg az öv lelógó végére varrták fel őket (Kiss 1995, 299.).

⁶² A sírról készült rajz is megerősíti a dokumentációban leírtakat (STRAUB 2006, Abb.2.1.).

⁶³ PAPP–SALAMON 1980, 87.

	Lelőhely	Anyag	Méret
1.	Bräunligen	-	≈ 3,9 cm
2.	Brou	-	≈ 3,4 cm (töredékes)
3.	Hács-Béndekpuszta 1	aranyozott ezüst	4,4 cm
4.	Hács-Béndekpuszta 2	aranyozott ezüst	4,4 cm
5.	Keszthely-Fenekpuszta	aranyozott ezüst	4,8 cm
6.	Letskés	aranyozott ezüst	5 cm
7.	Ringelsdorf, Kuse	aranyozott ezüst	4,6 cm
8.	Waidendorf-Mühlgraben	-	≈ 2,3 cm (töredékes)

Kronológia

Andrea Kaltofen megállapítása szerint ez a fibulatípus egyrészt rokonságban áll a Bakodpuszta típussal, másrészt pedig morfológiai kapcsolatba hozható a kis (harapó)fogó fibulával (Polkovice, Vyškov 1. sír⁶⁴). Az utóbbi fibulák azonos műhelyből kerültek ki 500 körül. A Letkés típusú fibulák⁶⁵ lelőhelyein már nem kerülnek elő ezüst lemezfibulák, mint korábban a Bakodpuszta típusúnál, de attól a két típus még párhuzamosan használatban volt, mivel a formai hasonlóságuk egy adott időszakra jellemző.⁶⁶ Papp László és Salamon Ágnes az 5. század utolsó harmadáig keltezte a letkési fibulapár viseletét, főként a koponyatorzítás léte miatt.⁶⁷ Kiss A. szerint a keltezést nyitva kell hagyni, mivel még nem volt olyan kísérőlelet, ami alapján jól lehetne datálni a fibulatípust.⁶⁸ A Keszthely-fenekpusztai temetőt Straub Péter a régészeti és antropológiai anyag alapján az 5. század középső harmadára keltezte, hiszen annak a kornak az anyagi kultúráját reprezentálta.⁶⁹

A Letkés típusú fibula előzményének tekinthető a Balatonszemes-szemesi-bereki 150. sírjának fibulapárja [IV. Táb. 5]. A balatonszemesi ezüst fibulapár feje ovális alakú, illetve három darab szerelt gombbal látták el. A szerelt gombok az Elba-vidékre mutatnak és tükrözik a „tűring” jelleget. A fibulák a medencecsontnál kerültek elő egymással

⁶⁴ A lábforma díszítését illetően hasonlóságok fedezhetők fel, de fejlemezének sajátos formája egy másik, kronológiailag fiatalabb csoporthoz köti (BEMMANN 2008, 181–182.).

⁶⁵ A Letkés típusú fibulákat némelyik publikációban más néven említik, mint Béndekpuszta típus, de attól még azonos tárgyról van szó.

⁶⁶ KALTOFEN 1984, 52.

⁶⁷ PAPP–SALAMON 1980, 90.

⁶⁸ KISS 1995, 308.

⁶⁹ STRAUB 2011, 336.

párhuzamosan, enyhén ferdén;⁷⁰ elhelyezkedésük szinte megegyezik a Hács-béndekpusztai 20. sír fibuláival. A fibulapár az 5. század harmadik negyedére keltezhető. A Letkés típusú fibula párhuzamba hozható a Vinařice típussal. Ehhez a típushoz tartozik az Elstertrebnitz 9. sírjából⁷¹ előkerülő fibula [IV. Táb. 6] és a Praha-Libeň⁷² nevezetű lelőhely fibulája is [IV. Táb. 7]. A különbség főként abban nyilvánul meg, hogy a fejen kifelé hajló indadíszek találhatók, azonban közös vonás, hogy mindkét fibula fecskefarokban végződik, s ez Letkés típusnál is gyakran előfordul. A német lelőhelyről származó fibula langobárd közösségben került elő, erre utalnak a 9. sír mellékletei (S-fibula⁷³, füllel ellátott csüngődíszek). Straub P. még két típust említ meg formai analógiaként, ezek a St.-Sulpice [IV. Táb. 8] és az Irlmaut/Aubing típus[IV. Táb. 9].⁷⁴

Az etnikai hovatartozás kérdése

Mint a többi fibulatípusnál, ez esetben is megpróbálom a lehetséges etnikai csoportokat meghatározni, habár a vizsgálat nem vezet feltétlenül pontos eredményre. Az 5. századi Kárpát-medence etnikai sokszínűsége miatt a leletek szétválasztása nagyon bonyolult folyamat. Ráadásul némely régészeti kutatás, publikáció még mindig hiányos a tekintetben, hogy a tárgyakat alakjuk és készítésük technikája alapján részletesen vizsgálták volna, a követelményeknek megfelelő szinten. Miután ezek megtörténnek, csak akkor lehet nagy bizonyossággal beszélni az áru mozgásáról, kereskedelméről vagy piacáról.⁷⁵

Straub P. végzett alapos kutatást a fibulát viselő etnikum meghatározásakor, melynek nyomán ismét felhívta a figyelmet a Dunántúl és Alemannia régészeti leletanyaga közötti kapcsolatra. A kutatás mai állása a Közép-Duna-vidéki népeknek, főként a dunai szvébeknek az alemannok második etnogenezisében való részvételének régészeti vonatkozásait és jelentőségét hangsúlyozza. Straub P. a Dunántúl és a Felső-Duna-vidékének régészeti kapcsolatát a tárgyalt időszakban további leletekkel, köztük a Béndekpuszta típusú fibulával, illetve megfigyeléssel bővítette. A Hács-béndekpusztai temetőben dokumentált fibulaviseleti sajátosságok, ugyanis nem azt a keleti germán viseleti hagyományt tükrözik, mint az más temetőkben (Mözs vagy Keszthely-Fenékpuszta) mutatkozik. A hitelesen megfigyelt dunántúli keleti germán temetkezésekben a különböző formájú fibulák és tűk a tradícióknak

⁷⁰ STRAUB 2008, 190.

⁷¹ MILDENBERGER 1959, 30–34.

⁷² KALTOFEN 1984, 258.

⁷³ Egy korai típusú S-fibula, amelyet az 5. század vége–5/6. század fordulójára lehet keltezni. A 9. sír „tűring” típusú leletanyagot tükröz.

⁷⁴ STRAUB 2008, 193.

⁷⁵ PAPP–SALAMON 1980, 89.

megfelelően a vállakon, illetve a mellkason kerülnek elő.⁷⁶ Azonban megfontolandó, hogy a női sírok gazdagsága a család, azaz a férj társadalmi helyzetét is tükrözi. Így a dunántúli aranyozott ezüsthüvelyű női sírokhoz nyugati bevándorlók esetén hozzátartoznának a rangos fegyverzetű férfisírok is, amelyek Alemannia-ban jól ismertek.⁷⁷ A kétségekre magyarázatot adhat Jaroslav Tejral elképzelése a hun birodalom szétbomlását követően a Közép-Duna-vidékének egyes földrajzi régióiban létrejött hasonló struktúrájú germán királyságok régészeti emlékének egyezésétől.⁷⁸ A közös kulturális gyökerek egy olyan keleti germán kultúrkomplexum kialakulását eredményezték, melyen belül a temetkezési szokások, a viselet és a leletanyag szoros összhangban állhatott. Ez érintette a nyugati germán területeket is.⁷⁹

Ismét Straub P. végezte el a Keszthely-fenékpusztai temető újraértelmezését, alaposabb vizsgálatát is. Véleménye szerint a temetőben előkerült leletek – az ékszerek nagyarányú előfordulása, a „tarsolyzárak” és a csontfésűk – alapján kétségtelenül igazolt a keleti germán származás. Jordanes leírása és Sági Károly kutatásai alapján a sírokat/leleteket/termékeket a keleti germánoknak tulajdonították, akik Pannoniában kis idővel 456 után telepedtek meg. A Dunántúl déli részén világosan kirajzolódik a keleti germán anyagi kultúra hagyatéka, amivel már a hun korszak előtt is lehet számolni. Ahogy a kronológiánál már megjegyeztem az 5. század középső harmadára keltezte a temetőt, évtizedekkel Thiudimer gótjai elé.⁸⁰

A letkési temetőt illetően is megvizsgálták a lehetséges etnikumot, de meg kell jegyezni, hogy ez is csak egy hipotézis (ráadásul már több mint 30 éves). A tárgyalt időszakban jelent meg Nagy Theoderich gót királyként a Keletrómai Birodalomban, Itáliában. Célja egy békés kapcsolat kialakítása volt a környező germán népekkel. Pannonia, azaz a Dunántúl továbbra is az érdekszférában maradt, többek között azért, mert innen indultak a kelti gótok, illetve a terület topográfiai, stratégiai is fontos pont volt. Ezért van, hogy a Kárpát-medencei és az itáliai leletanyag azonosságát mutathat, de nem szabad kizárólagosan a keleti gótokhoz kötni.⁸¹

⁷⁶ STRAUB 2008, 189.

⁷⁷ STRAUB 2008, 193.

⁷⁸ TEJRAL 2008a, 60–61.

⁷⁹ TEJRAL 2008b, 264, 267.

⁸⁰ STRAUB 2011, 336.

⁸¹ PAPP–SALAMON 1980, 90.

Ezüst öntvények

A Bakodpuszta és Letkés típusú fibulák ezüst öntvények, így rájuk csak részben vonatkoznak a bronzműhelyek létének kérdései, ám feltehető, hogy a bronzműhelyek és a nemesfém öntvények készítésére szolgáló műhelyek is lehettek egy helyütt. Emellett a fibulákon gyakran végeztek tűzaranyozást. A tűzaranyozás technikája pedig abban rejlik, hogy egy rész olvasztott arany és nyolc rész higany egyvelegét (amalgám) vízbe öntik, majd leszűrik. A felmelegített tárgyra, esetünkben fibulára ráhelyezik a kapott anyagot és egy rézszálú ecsettel elsímítják. Melegítés során a higany elpárolog, az arany pedig ráfeszül a tárgyra. Ez az eljárás az 5. században igen népszerű lett a Kárpát-medencében, főként az arany hiánya miatt. Az így készített termékekről elmondható, hogy igen jó minőségűek. Feltehetőleg a tűzaranyozást a fibula készítésének helyén végezték el.

Mindenesetre véleményem szerint fontos lenne megvizsgálni a pannoniai öntőműhelyek kontinuitásának kérdését, hiszen az nagy előrelépést jelentene a fibulakutatás területén. Bizonyítékot találhatnánk arra, hogy ezek a típusok akár azonos műhely termékei is lehettek. Ennek érdekében a Hács-béndekpusztai temető 18. és 19. sír fibuláin elektron-mikroszondás (JEOL Superprobe 733 típus) vizsgálatot végeztünk el.⁸² Az archeometriai vizsgálatok célja a fibulák anyagának, a rajtuk lévő aranyozás technikájának és a berakásos díszítések anyagának meghatározása volt. A Hács-béndekpusztai 18. sír egyik fibuláján (Bakodpuszta B [1. kép]) és a Hács-béndekpusztai 19. sír fibulapárján (Letkés A [2. kép] és B [3. kép]) végeztük el a méréseket. Mivel csak roncsolásmentes vizsgálatokra volt lehetőségünk, ezért a tárgyakat az elektron-mikroszonda mintatartó terébe helyeztük el. Ez a mérés azzal a hátránnyal járt, hogy csak olyan pontokon tudtunk mérni, amelyek a spektrométer látóterébe kerültek. A biztonságos méréshez azonban, így is elegendő pont adódott.

A Bakodpuszta B jelzésű (Hács-Béndekpuszta 18. sír) fibula anyaga ezüst, ami kevés rezet tartalmaz, azonban ez nem haladja meg az 5%-ot [4. kép]. A fibula aranyozott részeinek elemösszetételére a következő mennyiségi sorrend a jellemző: Au >> Ag > Cu > Hg [5. kép].

A Letkés A jelzésű (Hács-Béndekpuszta 19. sír) fibula anyaga ezüst, ami kevés rezet is tartalmaz, azonban ez nem haladja meg az 5%-ot [6. kép]. A fibula bizonyos felületén lévő

⁸² A vizsgálatokat az MTA CsFK Földtani és Geokémiai Intézetben végeztük el. A mérések Tóth Mária és Szabó Máté közreműködésével készültek el.

aranyozás elemösszetétele a következő: Au >> Ag > Hg > Cu [7. kép]. A tárgy kengyelén és lábán található nielló díszítés elemösszetétele pedig a következő: Ag >> Cu > S [8. kép].

A Letkés B jelzésű (Hács-Béndekpuszta 19. sír) fibula anyaga ezüst, ami némi rézet tartalmaz, azonban ez ismét nem haladja meg az 5%-ot [9. kép]. Az aranyozott részek elemösszetétele a következő: Au >> Ag > Hg [10. kép]. A lábon és a kengyelen található nielló díszítés elemösszetétele pedig megegyezik a Letkés A fibuláéval, tehát: Ag >> Cu > S [11. kép].

Összegzésképpen elmondható, hogy a fibulák elektron-mikroszondás (felületi) mérése alapján az alábbi következtetéseket lehet levonni. A fibulák anyaga nagy tisztaságú ezüst, s helyenként szulfidos, oxidos korrózió látható rajtuk. Az aranyozás minden esetben tűzi aranyozás, erre utal a higany jelenléte. A nielló berakás a Letkés A és B jelzésű fibulákon kétféle fém (ezüst és réz) szulfidjából készült. Ezeknek a vizsgálati eredményeknek köszönhetően a vizsgált fibulák (Bakodpuszta B, Letkés A, Letkés B) anyaga és technológiai kivitele azonosnak tekinthető. Ez alapján nem zárhatjuk ki azt a feltételezést, hogy a fibulák akár egy öntőműhelyben is készülhettek. Az elemösszetétel pontos mennyiségi meghatározása csak mintavétellel állapítható meg, ami egyúttal a nyomelemvizsgálatra is lehetőséget adna, ami fontos adalék lesz a fémanyag proveniencia vizsgálatában. Így egy esetben tisztázódna az a feltételezés, hogy a Kárpát-medencében nagy számban előkerülő fibulák valószínűleg nem importként kerültek tulajdonosaikhoz, hanem akár a Pannoniában működő műhelyek termékei is lehettek.

A dolgozatomban felgyűjtött fibulatípusok Kárpát-medencei példányai leginkább a Dunántúlon helyezkednek el. A Letkés és a Bakodpuszta típus lelőhelyei a Dunántúlon, főként a Balaton környékén szóródnak szét. A Léva-Perse típus előfordul a Tisza környékén is, de ez nem zárja ki a pannoni szarmazást. Mindhárom típusnál szembevetendő a nagyfokú hasonlóság, viszont előfordul, hogy maguk a fibulapárok sem egyeznek teljesen. Mint már korábban említettem ennek oka az is lehet, hogy egy öntőműhelyben készültek, de az öntőmintájuk nem volt azonos. Ez a barbár népekre különösen jellemző, hiszen nem minden esetben sorozatgyártásra rendezkednek be.⁸³ Sajnos az 5. századra keltezhető műhelyeket még nem tártak fel, így létük mindössze az előkerült fibulaleletekre épülő hipotézisen alapul.

⁸³ A szarmatáknál is megfigyeltek saját műhelyeket (pl. Tiszaöldvár), ahol előkerültek a fibula öntésére szolgáló tárgyak is. S tudjuk, hogy a fibula öntőmintából való kieszedését gyakran csak úgy érhették el, ha az öntőminta maga is megsemmisül. Így további fibula gyártására nem volt alkalmas (VADAY 2005, 159.).

Összegzés

A vizsgált fibulatípusok elterjedése közel egy területen összpontosul, s minden esetben megfigyelhető a Kárpát-medencében lévő sűrűsödés. Mint már a bevezetésben is említettem, emiatt is esett a választásom ezekre a példányokra. A Léva-Perse típusnál egy nagyobb szóródás látható, ami keletre és délkeletre is egyaránt kiterjed. Ezzel ellentétben a másik két fibulatípusnak a fő elterjedési területe a Kárpát-medence, és csak elszórtan található meg ettől északnyugatra. A fibulák némi eltéréssel közel egy időben terjedtek el. A Léva-Perse és a Bakodpuszta típus az 5. század közepe óta jelen vannak, amíg a Letkés típusú az 5. század középső harmadától. Az egymáshoz közel fekvő lelőhelyek esetében felmerül a kérdés, hogy köthetők-e egy etnikumhoz. Kísérletet tettem az etnikum meghatározására, de fontos megjegyezni, hogy a fibulák nem etnospecifikusak, így egyik népességhez sem köthetők kizárólagosan. De annyi elmondható, hogy minden esetben, ahol elvégezték a halott nemének megállapítását, nőneműnek határozták meg. A többi esetben pedig gyakorta a mellékletek alapján gondolhatjuk, hogy szintén nő vagy leánygyermek viselte a ruhakacsoló-tűket.

Munkámban a legnagyobb hangsúlyt a viseletrekonstruálására fektettem, amelynek eredményeképp izgalmas megoldások születtek. Megfigyelhető, hogy az 5. század középső harmadában több viseleti modell is megtalálható. Főként három példát emelhetünk ki, ez a *peplos* (Jászberény-Szőlő dűlő 1. sír, Letkés 1. sír), a *tunica* (Hács-Béndekpuszta 18. és 20. sír, Mitterhof 3. sír) és a diagonálisan (Szekszárd-Palánk 210. sír) fibulahasználatot igénylő ruházat. Az övvel ellátott *tunica* viseletnél szembetűnő, hogy az övet minden esetben a jobb oldalon fogták össze a fibulákkal, sőt még a diagonális viseletnél is a jobb oldalt helyezték el a ruhakacsoló-tűt. Ezenkívül megfigyelhettünk balra (Bodrogmonostorszeg 9. sír) és jobbra záródó viseletet is (Hács-Béndekpuszta 19. sír). Az egyik legszembetűnőbb jelenség számomra a Hács-béndekpusztai 19. és 20. sírban elhelyezett ugyanolyan típusú fibulapárok esete. Ennek érdekessége abban rejlik, hogy egy temetőn belül két fajta viseletet (jobbra záródó viselet és a *tunica*) ismerhettünk meg. Továbbá ugyanebben a temetőben egy eltérő fibulatípus, a Bakodpuszta típus is megtalálható, ami egy *tunica* viselet része volt. Ebből is látszik, hogy akár egy közösségen belül is változhatott a ruházat összefogásának szokása.

A későbbiekben szeretném folytatni ezt a munkát, a viseleti elemek további elemzésével, a fibulatípusok párhuzamainak összegyűjtésével, és ezek alapján a kapcsolataik irányának meghatározásával. Fontosnak tartom, továbbá a kronológia finomítását és az öntőműhelyek lehetséges helyének felkutatását.

Irodalomjegyzék

- AJBABIN 1979
AJBABIN, A. I.: Pogrebenija vtoroj poloviny V – pervoj poloviny VI v. v Krymu. *Kratkie Soobšč. Inst. Archeol.* 158 (1979), 22–34.
- ALLERBAUER–JEDLICKA 2001
ALLERBAUER, S.–JEDLICKA, F.: KG Waidendorf. *FÖ* 39 (2000) 2001, 705.
- B. TÓTH 1994
B. TÓTH Á.: Kora népvándorlás kori sírok Tápé-Széntégláégetőn. – Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápé-Széntégláégető. *In: A kőkortól a középkorig.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 285–309.
- B. TÓTH 2005
B. TÓTH Á.: Kora népvándorlás kori sír Aquincumban. *A Vosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 27 (2005), 11–41.
- BÁCSMEGI–GUBA 2007
BÁCSMEGI G.–GUBA SZ.: *Letűnt korok emlékezete. Szurdokpüspöki régmúltja a legújabb régészeti kutatások tükrében.* [Szurdokpüspöki Helytörténeti Füzetek 4.] Szurdokpüspöki 2007.
- BÂRZU 1986
BÂRZU, L.: Monumente germanice descoperiti la Bratei, jud. Sibiu. – Monuments germanique découverts a Bratei dép. de Sibiu. *SCIIVA* 37 (1986), 89–104.
- BEMMANN 2008
BEMMANN, J.: Mitteldeutschland im 5. Jahrhundert. – Eine Zwischenstation auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donaauraum? *In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen.* Hrsg.: Bemann, J.–Schmauder, M. Bonn 2008, 145–227.
- BENINGER 1937
BENINGER, E.: *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei.* Reichenberg–Leipzig 1937.

- BIALEKOVÁ 1970
BIALEKOVÁ, D.: Nález spony z doby sťahovania národov v Pobedime. – Fund einer Fibel aus der Völkerwanderungszeit in Pobedim. *Štud. Zvesti* 18 (1970), 368–369.
- BIERBRAUER 1968
BIERBRAUER, V.: Das westgotische Fibelpaar von Villafontana. In: *I ritrovamenti barbarici nelle collezioni civiche Veronesi del museo Castelvechio*. Hrsg.: O. von Hessen. Verona 1968, 3–8.
- BIERBRAUER 1989
BIERBRAUER, V.: Bronzene Bügelfiblen des 5. Jahrhunderts aus Südosteuropa. *Jschr. mitteldt. Vorgesch.* 72 (1989), 141–160.
- BIERBRAUER 2011
BIERBRAUER, V.: Zum pannonischen Ostgotenreich (456/457–473) aus archäologischer Sicht. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: O. Heinrich-Tamáska. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2011, 361–380.
- BÓNA 1993
BÓNA I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- BÓNA et al. 1993
BÓNA I.–CSEH J.–NAGY M.–TOMKA P.–TÓTH Á.: *Hunok-Gepidák-Langobardok*. [MÖK 6.] Szeged 1993.
- BONDÁR et al. 2007
BONDÁR M. et al.: Balatonszemes-Szemesi-berek. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Szerk.: Belényesy K.–Honti Sz.–Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 123–138.

- ČERKUN 1994 ČERKUN, J.: Pogrebenije epochi velikogo pereselenija narodov vozle s. Velikaja Bakta. – Gräber aus der Völkerwanderungszeit bei Velikaja Bakta (Karpatoukraine). *Slovenská Archeológia* 42 (1994), 91–104.
- CHIRILĂ–CHIFOR 1977 CHIRILĂ, E.–CHIFOR, I.: Un mormînt din secolul V de la Țaga (jud. Cluj). – Ein Grab aus dem 5. Jahrhundert in Țaga (Kr. Cluj). *Acta MP* 1 (1977), 181–185.
- CRIȘAN–OPREANU 1991 CRIȘAN, I. T.–OPREANU, C.: Un mormînt din secolul V. e. n. de la Fîntînele. *Ephemeris Napocensis* I (1991), 113–126.
- CSALLÁNY 1961 CSALLÁNY, D.: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.). *Archaeologica Hungarica* 38. Budapest 1961.
- DANNHEIMER 1998 DANNHEIMER, H.: *Das baiuwarische Reihengraberfeld von Aubing, Stadt München*. München 1998.
- DOMBAY 1957 DOMBAY, J.: Későrómai temetők Baranyában. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1957), 181–330.
- FINGERLIN 2001 FINGERLIN, G.: Frauengrab von Bräunlingen, Schwarzwald-Baar-Kreis, Baden-Württemberg, Deutschland. In: *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräbern des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Hrsg.: Wieczorek, A.–Périn, P. Stuttgart 2001, 170–171.
- GÁBOR 1998 GÁBOR O.: 5. századi sírok Kővágószőlős határában. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 43 (1998) 1999, 131–140.

- GAVRITUKHIN 2013 GAVRITUKHIN, I.: Brooches of the Levice-Tokari Sub-Group. In: *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Ed.: Khrapunov, I.–Stylegar, F.-A. Kristiansand–Simferopol 2013, 107–127.
- GUBITZA 1902 GUBITZA K.: A Bodrogh-Monostorszegi sírleletekről. *ArchÉrt* 22 (1902), 338–342.
- HAMPEL 1905 HAMPEL, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn II*. Braunschweig, 1905.
- HEINRICH 1990 HEINRICH, A.: Ein völkerwanderungszeitliches Gräberfeld bei Mitterhof, GB, Laa an der Thaya. *ArchAustriaca* 74 (1990), 85–104.
- HOLL 1983 HOLL, A.: Zwei völkerwanderungszeit Fibeln aus dem Burgenland. *Ann. Naturhist. Mus. Wien* 85/A (1983), 39–51.
- HORED T 1958 HORED T, K.: *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*. Bucureşti 1958.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1991 ISTVÁNOVITS E.–KULCSÁR V.: Tükrök a császárkori és a kora népvándorláskori barbár népeknél a Kárpát-medencében. *HOMÉ* XXX-XXXI/2 (1993), 9–54.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008 ISTVÁNOITS E.–KULCSÁR V.: Az ún. „meót” típusú kardok/török a Kárpát-medencében. – The so-called „Meotian” type sword/daggers in the Carpathian Basin. *JAMÉ* 50 (2008), 281–290.
- KALTOFEN 1984 KALTOFEN, A.: *Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit im südöstlichen Mitteleuropa*. Oxford 1984.

- KISS 1981 KISS, A.: Germanischer Grabfund der Völkerwanderungszeit in Jobbágyi (Zur Siedlungsgeschichte des Karpatenbeckens in den Jahren 454–568). *Alba Regia* 19 (1981), 167–185.
- KISS 1983 KISS, A.: Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. *ActaArchHung* 35 (1983), 95–131.
- KISS 1995 KISS, A.: Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert. *ActaAntAcadScientHung* 36 (1995), 275–342.
- KISS 1996 KISS, A.: Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts und der ostgotische Fundstoff in Pannonien. *Zalai Múzeum* 6 (1996), 53–86.
- KULCSÁR 1998 KULCSÁR V.: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. [Múzeumi Füzetek 49.] Aszód 1998.
- KÜHN 1974 KÜHN, H.: *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland*. Teil II, Bd. 2. Graz 1974.
- LINDENSCHMIT 1858 LINDENSCHMIT, L.: *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit*. Mainz 1858.
- LEHÓCZKY 1908 LEHÓCZKY T.: Lévai és Nagysárai leletekről. *ArchÉrt* 28 (1908), 422–424.
- MARTIN 1994 MARTIN, M.: Fibel und Fibeltracht. K. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. *RGA Band 8* (1994), 541–582.

- MILDENBERGER 1959
MILDENBERGER, G.: *Die germanischen funde der Völkerwanderungszeit in Sachsen*. Leipzig 1959.
- MITSCHA-MÄRHEIM 1966
MITSCHA-MÄRHEIM, H.: Das langobardische Gräberfeld von Steinbrunn und die völkerwanderungszeitliche Besiedlung des Ortsgebietes. *Wiss. Arb. Burgenland* 35 (1966), 102–114.
- NAGY 2007
NAGY M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század)*. – *Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I im Mittel-Donaugebiet (3.–6. Jahrhundert n. Chr)*. Budapest 2007.
- NOWAK–ROTH 1995
NOWAK, H.–ROTH, H.: KG Parndorf. *FÖ* 34 (1995), 729.
- ÓDOR 2011
ÓDOR, J. G.: The 5th-century cemetery and settlement at Mözs (Tolna County, Hungary) – some issues concerning the "East-Germanic" period in Transdanubia. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: O, Heinrich-Tamáska. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2011, 347–359.
- PAPP–SALAMON 1980
PAPP, L.–SALAMON, Á.: Gräber aus dem 5. Jh. in Letkés. *MittArchInst* 8-9 (1978–1979) 1980, 85–92, 343–348.
- PÁRDUCZ 1959
PÁRDUCZ, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *ActaArchHung* 11 (1959), 309–398.

- PÁRDUCZ 1963
- PÁRDUCZ, M.: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. *StudArch* 1. Budapest 1963.
- PIETA–RUTTKAY–RUTTKAY 2006
- PIETA, K.–RUTTKAY, A.–RUTTKAY, M.: *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*. Nitra 2006.
- PULSZKY 1881
- PULSZKY F.: Bökény-mindszenti lelet. *ArchÉrt* 1 (1881), 201–210.
- RÁCZ 2014
- RÁCZ Zs.: 5. századi sírok Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A) lelőhelyről. – Gräber aus dem 5. Jahrhundert von Nordost-Ungarn (Fundort Hajdúnánás-Fürj-halom-járás). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Szerk.: Anders A.–Balogh Cs.–Türk A. Opitz Archaeologica 6. MTA BTK MÓT Tanulmányok 2. Budapest 2014, 203–212.
- SALAMON 1968
- SALAMON, Á.: Népvándorláskori temetők Szekszárd-Palánkon. – Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld in Szekszár-Palánk. *A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Füzetei* 9 (1968).
- SÉMAINVILLE 2003
- SÉMAINVILLE, H. G.: Á propos de l'implantation des Burgondes: Réflexions, hypothèses et perspectives. In: *Burgondes, Alamans, Francs, Romains. Dans l'est de la France, le Sud-Ouest de l'Allemagne et la Suisse. V^e–VIIe siècle après J.-C.* Red.: Passard, F. Besançon 2003, 17–39.
- SEY 2013
- SEY N.: A pannoniai római kori bronzművesség műhelykérdései. – Questions of bronze workshops in Roman Pannonia. Doktori Disszertáció. Budapest 2013.

- STRAUB 2006 STRAUB, P.: Bemerkungen zum germanischen Grab von Répcelak – Notes on the german Grave of Répcelak. *Arrabona* 44/1 (2006), 441–454.
- STRAUB 2008 STRAUB P.: Adalékok a Balaton környéki 5. századi temetők Felső-Duna vidéki kapcsolatához. *Zalai Múzeum* 17 (2008), 189–203.
- STRAUB 2011 STRAUB, P.: Angaben zum hunnenzeitlichen ostgermanischen Fundhorizont in Südtransdanubien – ausgehend von der Nekropole in Keszthely-Fenékpuszt. In: *Keszthely-Fenékpuszt im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: O, Heinrich-Tamásk. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2011, 325–339.
- STUPPNER 1989 STUPPNER, A.: KG Ringelsdorf, MG Ringelsdorf-Niederabsdorf, VB Ganserdorf. *FÖ* 28 (1989), 259–260.
- SVOBODA 1965 SVOBODA, B.: Čechy v době stěhování národů *MonArch* 13. Praha 1965.
- SZABÓ 1990 SZABÓ K.: Bronzipar. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk.: Mócsy A.–Fitz J. Budapest 1990, 130–151.
- TEJRAL 1982 TEJRAL, J.: Morava na sklonku antiky. – Mähren an der Neige der Antike. *MonArch* 29. Praha 1982.
- TEJRAL 2008a TEJRAL, J.: Zur Frage langobardischer Funde nördlich der mittleren Donau. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*

- (*Ausstellungskatalog*). Red.: Hegewisch, M. Darmstadt 2008, 53–71.
- TEJRAL 2008b
TEJRAL, J.: Ein Abriss der frühmerowingerzeitlichen Entwicklung im mittleren Donauraum bis zum Anfang des 6. Jahrhunderts. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg.: Bemann, J.–Schmauder, M. Bonn 2008, 249–283.
- TOČIK 1962
TOČIK, A.: Neue Funde aus der Völkerwanderungszeit in der Südwestslowakei. *Štud. Zvesti* 9 (1962), 187–218.
- TOČIK–DRENKO 1950
TOČIK, A.–DRENKO, J.: Výskum v Prši na Slovensku. *Arch. rozhledy* 2 (1950), 159–174.
- TOMKA 2010
TOMKA, P.: Über ein Haus und eine Fibel. In: *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica, Barbarica, Series Gemina, Tomus II*. Hrsg.: Urbaniak, A.–Prochowicz, R. Łódź–Warszawa 2010, 475–488.
- VADAY 2005
VADAY A.: Adatok a szarmaták féművességéhez (Tiszaöldvár–Téglagyár). *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 7 (2005), 151–198.
- VINSKI 1957
VINSKI, Z.: Zikadenschmuck aus Jugoslawien. *Jb. RGZM* 4 (1957), 136–160.
- WERNER 1959
WERNER, J.: Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine. *Slovenska Archeológia* 7 (1959), 422–438.

ZAHARIA–ZAHARIA 1975

ZAHARIA, E–ZAHARIA, N.: Les nécropoles des IVe–Ve siècles de Botoșani-Deaul Cârâmidâriei. *Dacia* 19 (1975), 201–236.

Rövidítések jegyzéke

ActaAntAcadScientHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

Acta MP = Acta Musei Porolisensis, Zalaû

Alba Regia = A Szent István király Múzeum Évkönyve, Székesfehérvár

Ann. Naturhist. Mus. Wien = Annalen Naturhistorischen Museums, Wien

ArchAustriaca = Archaeologica Austriaca, Wien

ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő, Budapest

Arch. rozhledy = Archeologické Rozhledy, Praha

FÖ = Fundberichte aus Österreich, Wien

HOMÉ = A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc

Kratkie Soobšč. Inst. Archeol. = Kratkie Soobščeniya o Dokladah i Polevyh Issledovaniyah Instituta Archeologii AN SSSR, Moskva

JAMÉ = A nyíregyházi Josa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza

Jb. RGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz

Jschr. mitteldt. Vorgesch. = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Berlin

MittArchInst = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest

MonArch = Monumenta Archaeologica, Praha

MŐK = JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja

RGA = Das Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Berlin

SCIVA = Studii și cercetări de Istorie Veche și Archeologie, București

StudArch = Studia Archaeologica, Budapest

Štud. Zvesti = Študijné Zvesti AU SAV, Nitra

Wiss. Arb. Burgenland = Wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland, Eisenstadt